

**ЮЗУ “НЕОФИТ РИЛСКИ ”
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА ПЕДАГОГИКА**

Валентина Йорданова Караганова

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация на тема:

**СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА
НАКАЗАНИЕТО ПРОБАЦИЯ**

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“,
по научна специалност: Теория на възпитанието и дидактика
(Социална педагогика), професионално направление 1.2.
Педагогика

Научен ръководител:
доц. д-р Траян Попков

Благоевград
2017

Дисертационният труд е в обем от 249 страници и обособено тяло наречено „Приложение“, съдържащо общо 3 приложения с обем 69 страници. В структурно отношение дисертационния труд се състои от увод, три глави, изводи, препоръки, заключение, приноси, списък на съкращенията и библиография. Съдържанието на всяка от главите е разпределено в параграфи. Основният текст на дисертационния труд е 230 страници и 11 страници литература. Съдържа 49 фигури, 14 таблици и една схема. Библиографията включва общо 162 източника, от които 123 на кирилица и 39 на латиница, както и 10 интернет източника.

Дисертационният труд е обсъден и насрочен за защита от катедра „Педагогика“ при Факултет по педагогика на 23.03.2017 година.

Защитата ще се състои на 19 май 2017 година от 13,30 часа в зала 1412, УК № 1.

Научно жури:

Проф. д-р Нели Петрова-Димитрова
Проф. д-р Тодор Минев
Проф. д-р Минко Хаджийски
Доц. д-р Траян Попков
Доц. д-р Мая Чолакова

Материалите по защитата са предоставени на разположение на интересувашите се в Университетската библиотека.

**ЮЗУ “НЕОФИТ РИЛСКИ ”
ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
КАТЕДРА ПЕДАГОГИКА**

Валентина Йорданова Караганова

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация на тема:

**СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА
НАКАЗАНИЕТО ПРОБАЦИЯ**

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
по научна специалност: Теория на възпитанието и дидактика
(Социална педагогика), професионално направление 1.2.
Педагогика

Научен ръководител:
доц. д-р Траян Попкочев

Благоевград
март, 2017

Дисертантът изразява своята искрена благодарност за оказаната методическа помощ и консултации на научния ми ръководител – доц. д-р Траян Попкочев в процеса на разработването на дисертационния труд.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	6
Актуалност на проблема	6
Методи на изследването	10
II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	10
III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД..	12
Глава първа: Пробацията като социално-педагогически проблем	12
Глава втора: Социално-възпитателната работа с осъдените на пробация.....	16
Криминологична идентификация на личността на правонарушителя.....	17
Формиране на личността на извършителя на престъпление.....	18
Специфика на интеракцията пробационен служител - осъден на пробация.....	21
Функционални задължения на пробационните служители.....	21
Глава трета: Пробацията от вътре, позиция на социалните актьори.	23
Постановка на емпиричното изследване	23
Критерии на анализа	23
Обхват и териториална разпределеност на изследването	25
Представителност на извадката	25
Основни обобщения и изводи от емпиричното изследване с инспекторите по пробация	26
Изводи от проведеното емпирично изследване с осъдените по пробация.....	30
Приложни резултати	36
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	36
ИЗВОДИ.....	38
ПРЕПОРЪКИ.....	41
ПРИНОСИ.....	43
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	44

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Престъпността като социален, хуманен проблем стои винаги във фокуса на общественото внимание. От древността до наши дни са търсени пътища за нейното ограничаване, дори изкореняване. От една страна разрешението на проблема е възприемано като средство за хуманно съзряване на обществото, от друга - като възпитателно и предизвикателство, от трета – като измерител на ефективността на държавните политики. Различните схващания са еволюирали от пълното човешко отричане на престъпниците, невъзможността за ресоциализиране, до хуманност при тяхното третиране - съвременна характеристика на социалното общество.

Изминат е много труден път, по който хуманизмът и реалните постижения на социалните и хуманните науки, както и на практиката, се сблъскват с твърда репресия, отхвърляне, безразличие и демагогия, за да се достигне до най-съвременното схващане, че тези хора имат специфични нужди, свързани с криминогенния им профил. Едно от постиженията на демократичните общества е утвърждаване на алтернативите на наказанието „лишаване от свобода“, като ефективен инструмент за лична и обществена промяна у лицата с престъпно поведение. Отстояването на тази нова парадигма изисква освен модерна санкционна политика, да бъдат намерени модели и средства за работа с правонарушителите в контекста на съвременните институти. Решаването на това противоречие се сблъсква с традиции, недостатъчно опит и проучвания. Ето защо, проучването на социално-педагогическия аспект на работата с осъдените на пробация лица в светлината на търсенето на възможности, на механизми, форми и методи за формиране на социално приемливо поведение у тях, е актуална изследователска задача, кореспондираща със значимостта на проблема за обществото, а също и с професионалният ми интерес и опит.

Актуалност на проблема

Актуалността на настоящото дисертационно изследване, произтича от все по-отчетливо задълбочаващите се социални тенденции към увеличаване ръста на престъпността, промяна в профила на извършителя на престъпления, изразяващ се в нисък образователен ценз, безработица, завишаване нивата на употреба на алкохол и психоактивни вещества, неспособност за ефективна и пълноценна социална адаптация, чувството за социална изолация и аномия. На фона на тази картина в днешната обществена среда, възможностите за противодействие на престъпността, чрез увеличаване суровостта на санкциите изглеждат изчерпани. Предприетите в глобален мащаб промени в санкционната политика намират решение, чрез промотиране на подхода „Затворът да се прилага като последна възможност“, който същностно е предпоставка за разширяване приложното поле на *мерките* без лишаване от свобода, каквито са пробационните. Новоизградената парадигма за работа с правонарушителите в контекста на пробацията, базирана на социално-когнитивен подход, поражда необходимостта от “проверка” на прилаганите принципи, форми, методи, средства за организиране на възпитателни, превантивни и ресоциализационни взаимоотношения в пробацията, на тяхната ефективност и съответствие с теоретичната база и реалните условия¹. Сред най-чувствителните зони в този процес, компонентно е конструирана темата за социално-педагогическия контекст на наказанието пробация.

Научната значимост на дисертационното изследване се определя от противоречието между натрупания богат роден емпиричен материал и неговата слаба осмисленост, респ. от необходимостта същият да бъде синтезиран и експлициран с оглед на съвременните научните постижения така, че да се осигури обяснителна рамка за развитие на съществуващата практика и верифициране на теоретични конструкти. Опирайки се на собствен опит и теоретични постановки, ще се опитаме теоретично да разкрием вътрешно противоречивия характер на реалната практика на работа с правонарушители (като надзор и помощ; професионално дистанциране и човешки отношения) в социално-педагогически план, и да изведем модел, приложим в дейността на пробационните служби.

¹<http://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/Final-Report-COST-Action-IS1106.pdf>

Практико-приложната значимост на дисертационното изследване, се определя от необходимостта от повишаване на професионализма на работещите в сферата на пробацията върху основата на *профил на базисни компетенции* на инспекторите пробация, което е от съществено значение за повишаване ефективността на социално-възпитателната работа с осъдените на пробация.

Обект на изследването е наказанието пробация и нейните социално-педагогически характеристики.

Предмет на дисертационното изследване, са *отраженията* на две групи фактори върху процесуално-съдържателните характеристики на взаимодействието между пробационния инспектор и осъдения на пробация, респ. върху личностна промяна на правонарушителите, в резултат от социално-възпитателната работа. В *първата група фактори* се обобщават характеристиките на пробационните служби, отразени в типологията големи, средни, малки и характера на самата пробационна дейност. Тези характеристики са обективни и не зависят от обектите и субектите на пробация. *Втората група фактори* обхващат субектите на пробацията: пробационни служители (инспектори пробация – ИП) и осъдените на пробация.

Целта, към която е насочено изследването, е да бъде установено какво е влиянието на посочените групи фактори (теоретичен аспект) и на какви условия и характеристики трябва да съответстват процесът на социално-възпитателната работа и използваните методи, за да бъде подпомогната и засилена ресоциализацията (прагматичен аспект), която предполага личностна промяна в осъдените на пробация.

Постигането на тази цел се реализира чрез следните *задачи*:

Задачи с методологически характер:

1. Да се направи теоретически анализ на понятийния апарат и нормативна база на наказанието/мярката *пробация*. На тази основа, да се систематизират и оценят прилаганите в практиката нови идеи и концепции по проблема, да се посочат предизвикателствата и възможностите на правната рамка в контекста на социално-възпитателната дейност.

2. На базата на теоретично проучване да бъде изработена рамка за анализ на практиката по изпълнение на наказанието пробация от социално-педагогическа гледна точка.

3. Да се изведат съдържателните характеристики и особеностите на взаимодействието/интеракцията „осъден - пробационен инспектор” и на тази основа да се очертае актуалният профил на компетентност на професионалистите.

4. Да бъде обоснован и структуриран модел за социално-възпитателна работа с осъдени на пробация, ориентиран към промяна за успешна социална включеност и намаляване на рецидива.

Задачи с методически характер:

1. Да бъде конструиран и апробиран изследователски инструментариум, предназначен за две групи лица – *осъдени* на пробация, като потребители на социални услуги на пробационната служба и *специалистите*, работещи в областта на социално-възпитателна работа с осъдения на пробация.

2. Да се проведе експериментално проучване, при което да се установят отношенията между особеностите при двата типа взаимно свързани процеси – работен процес с осъдените на пробация, базиран на професионалните компетентности на инспекторите по пробация и вътрешно-личностен, протичащ при първите в резултат от социално-възпитателната работа и промяната, настъпила като резултат от това.

В хода на изследването са изведени за проверка следните работни **хипотези**:

Хипотеза 1. Доколкото пробационната дейност е вътрешно противоречива – между подпомагане и надзор, професионално дистанциране и човешки отношения, очакваме, че при изпълнението на професионалните функции от служителите по пробация ще се наблюдава противоречие между прилагане на формално-бюрократичен подход, респ. формално-правна компетентност и индивидуално-личностен подход, респ. компетентност за смислово и личностно-съдържателно взаимодействие с осъдените на пробация.

Следствие от тази теза е, че постигането на личностна промяна у правонарушителите при изпълнение на пробационните мерки е диалектически противоречив процес, който се влияе от обективните характеристики на

пробационната институция, доколкото те създават условия за индивидуализация на пробационните мерки, време за корекционно-възпитателна дейност, съобразяване със социалните условия на средата и социалния контрол от страна на последната в контекста на криминогенните нужди² на осъдените на пробация.

Хипотеза 2. Постигането на личностна промяна у правонарушителите, е в зависимост от решаването на диалектичното противоречие между субективни фактори: личностни ресурси на осъдените на пробация и прилагането на професионално и компетентно интервенции от страна на пробационните служители за личностно подпомагане осъдените в процеса на осъзнаване на нуждата от промяна и мотивиране за същата.

Методи на изследването

За постигане целите на дисертационния труд е използван разнообразен изследователски апарат, включващ набор от *методи* като: неформализиран контент-анализ на нормативните документи, анкета, интервю, беседа, математико-статистически методи. В своята съвкупност, те са подчинени на индуктивно-дедуктивния и системния подход. В емпиричната част на изследването е приложен анкетният метод сред инспекторите по пробация и осъдените на пробация лица. Въз основа на анкетните проучвания, са изведени препоръки за усъвършенстване на работа с осъдените на пробация

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

²Криминогенните нужди са тези динамични рискови фактори, които директно допринасят за извършване на правонарушения или са спомагателни, за разлика от некриминогенните нужди, които имат слаба или никаква връзка с противоправното поведение. D.A Andrews & J Bonta (1994), *“The Psychology of Criminal Conduct”*, Anderson, Cincinnati).

Концепцията на изследването очертава замисъла, който се защитава на теоретично равнище и проверява емпирично в проведеното теренно изследване.

В увода са обосновани, както актуалността на проблема, така и необходимостта от неговото разработване. Обзорно се проследяват промените в санкционната политика в глобален мащаб, като е очертана новата парадигма, базирана на социално-когнитивен подход, а именно „Затворът да се прилага като последна възможност“. В унисон със съвременните научни виждания е направен сравнителен анализ между националната реалност и водеща международна практика. Поставен проблема относно взаимовръзката между ефективността на въведените принципи, прилаганите форми, методи и средства за организиране на възпитателните, превантивните и ресоциализационните взаимоотношения и съответствието им към нуждите на правонарушителите. Дефинирани са целта, обект, предмет на изследването. Посочени са конкретните задачи, които са поставени за решаване. Изведени са основните хипотези на изследването.

Издигнатите за проверка хипотези се проверяват върху проведено анкетно проучване сред 195 инспектори по пробация (116 жени и 79 мъже). Извадката на анкетираните правонарушители се състои от 360 лица (10,22% от генералната съвкупност), от които 331 (92 %) са мъже и 29 (8 %) са жени.

Теоретичната част на дисертационния труд е изложена в първа и втора глава. В *първа глава* на дисертационния труд е направен анализ на същността, ролята и мястото на наказанието пробация, в системата на обществените отношения. Разгледан е понятийния апарат и нормативната база на наказанието пробация през социално-възпитателните дейности с осъдените на пробация лица, като е направен опит хронологично да се проследи историческото развитие на моделите за работа с правонарушителите и се посочат техните надграждания, довели до появата на оригинални съвременни модели. Маркиран е теоретичният контекст, в който се разгръщат моделите на социално-възпитателната работа с правонарушителите.

Във *втората глава* се осмислят изводите от първата в полето на социално-педагогическата проблематика в пробацията, през разбирането за същността и целите на социално-възпитателната работа и спецификата на правонарушителите. На базата на очертания профил на компетентност на инспекторите по пробация,

е изготвен *анализ* на социално-възпитателната работа с осъдените на пробация лица и се очерта ролята на взаимодействието „осъден - пробационен инспектор”.

Емпиричната част е посветена на конструиране и апробиране на изследователски инструментариум, предназначен за две групи лица – осъдени на пробация като потребители на социални услуги на пробационната служба и специалистите осъществяващи социално-възпитателна работа с осъдените на пробация. Представени и анализирани са резултатите от проведеното емпирично изследване сред изведените групи лица. Като краен продукт е обоснован и структуриран модел, за социално-възпитателна работа с осъдени на пробация, който може да бъде основа за ефективна работа с тях (Приложение №3).

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Глава първа: Пробацията като социално-педагогически проблем

В тази глава е направен теоретичен анализ на наказанието пробация и неговата правна и социално-педагогическа същност. Сферата от теоретичните постановки, върху които е базирана социално-помагащата работа с правонарушителите в пробацията, може да се определи като интердисциплинарна, комплексна като обхват и в достатъчна степен сложна и многопластова.

При изясняването на въпроса за пробацията, като социално-педагогически проблем една от основните оси е многообразието от понятия, свързани с разглеждания въпрос, някои от които са неясни и с разширено тълкуване, което поставя въпроса за необходимостта от изясняване на теоретичните им граници. Същността на понятието пробация е интерпретирано в контекста на националното ни законодателство и в ретроспективен анонс, през разбирането в страните от континентална Европа и Англия. Терминът “пробация”³ има латински произход и се свързва с идеята за изпитване на нещо или на някого, за поставянето му на изпитание. В европейската и световна практика терминът “пробация”, се използва като едно по-широко и отворено понятие. Най-често с него се обобщава институционалната система за

³ Probatio - Латинско-български речник, 1990: 551

изпълнение на санкции и мерки в обществото и включва всички пробационни дейности в сферата на наказателното правосъдие (дейности в сферата на обществените санкции и мерки, дейности в пенитенциарните институции, надзор, вид санкция, дейности за превенция на престъпността и т.н.).⁴

Направен е и преглед на някои ключови понятия свързани със социално-педагогическия аспект на наказанието пробация. Съвременните интерпретации и характеристики на понятията, които се използват за обозначаване на явленията, свързани с изпълнението на наказанието пробация и социално-педагогическата работата с тях, отразяват богато, смислово и съдържателно многообразие. Те имат практическа значимост за работещите в пробацията и представят същностна характеристика на наказанието пробация. В този аспект *пробационната работа е определена, като социално-педагогическа дейност*, тъй като пробацията по същество представлява процес на превантивно-педагогическо и корекционно-възпитателно въздействие, но от друга страна е вътрешно противоречива, доколкото е строго нормативно определена, т.е. тя съчетава в себе си помощ, но и надзор.

В предметното поле на социално-възпитателната работа в пробацията, попадат и понятията девиация, социализация, десоциализация, ресоциализация и социална интеграция, социално възпитание чиято цел се свързва с подобряване на социалното функциониране на индивида и успешната му адаптация в социума. В теоретичен аспект, изследването продължава с постановката на понятията оценка, риск, третиране за да се стигне до извеждане на понятието криминогенни нужди.

В хронологичен ред е проследена ролята и мястото на пробацията в системата на противодействие на престъпността и наказателното изпълнение, както и нейното развитие. Представено е разбирането за пробация, през различните исторически периоди от възникването ѝ до наши дни.

Като своеобразно обобщение от направения преглед на пробационните служби в Европа сме очертали основните фактори, за които се приема, че имат особена роля и специфично влияние за развитието им:

⁴ Калмтот, А., авт. колектив. Пробация и пробационни служби. Европейска перспектива -II част, 2009, Амстердам

• разнообразните истории на произхода, възхода, а в някои случаи и временното падение на правните институти и институтите за социални грижи;

- политическите системи, в които са се развили;
- развитие на правосъдни системи;
- общото обществено развитие на държавите⁵.

Представено е и развитието ѝ от перспективата на следните *четири линии на развитие*⁶:

1. обща тенденция от частна към обществена организация на пробацията;

2. възход, падение и възраждане на значимостта на доброволната работа и развитие на професионалната работа в пробацията;

3. все по-малък акцент върху осигуряването на подкрепа на затворниците и все по-силен – върху надзора и контрола им;

4. развитие и нарастваща значимост на алтернативните присъди и все по-важна роля на пробационните служби, като корекционни организации.

Направен е преглед на причините и факторите, довели до въвеждането на института на пробацията в българската наказателно-изпълнителна практика, както и неговата организация и управление. Изброени са основните мотиватори в тази насока. Хронологично е проследено развитието на нормативната уредба от етапа на първоначалната регламентация през 2002 г., когато се възприема идеята, пробацията да бъде само наказание и се определя, като „свкупност от ограничителни мерки за контрол и въздействие без лишаване от свобода, които се налагат заедно или поотделно”⁷ до последните актуализации.

Отделено е специално внимание на въпроса за концептуализирането на пробацията. Интересът към изучаването на пробацията, като социален феномен е породил голям брой теоретични и емпирични изследвания в сферата на социологията, психологията, педагогиката, криминалистиката и др. Ако

⁵ Калмтот, А., авт. колектив. Пробация и пробационни служби. Европейска перспектива - I част, ИГА, 2006.

⁶ Пак там

⁷ чл. 42а, ал. 1 НК в редакцията до изменението със Закон за изменение и допълнение на Наказателния кодекс /ЗИДНК/, обн. ДВ, брой 103 от 23 ноември 2004 г.

хронологически се проследят моделите за работа с правонарушителите, се установява, че в практиката се прилагат *различни подходи*, като всички те са основани на проучвания в продължение на много години и в търсене на отговор на въпроса „*Кои методи помагат в работата с правонарушителите*“? Като най-значими по темата, могат да се изведат изследванията на американският криминолог Робърт Мартинсън (Robert Martinson) в средата на 70-те години на XX век и проведените през 80-те години на XX век изследвания от Северна Америка и Канада. Ако в началото се е приемало, че „нищо не помага“, последствие се приема идеята, че някои методи помагат за намаляване на извършването на престъпления.

Опит за систематизация на проучванията в периода от 40-те до 90-те години на XX век правят Рут Феървел и Стивън Хорнби, в доклада си „*Модели за ефективна промяна на правонарушителите*“⁸. Те правят обобщение в няколко аспекта:

Според тях, езикът на съвременната практика се променя, *от медицински в образователен език*, което придава особено значение на личната отговорност.

На второ място, от съществено значение е методът, не само да помага, но и да може да бъде *показано, че помага*. Според тях това означава, че работата трябва да има ясни цели и че трябва да съществува някакъв начин да се разбира дали тези цели са били постигнати.

На трето място, практиката следва да се основава на *доказателства за работещите методи*.

На четвърто място, основаването на практиката върху доказателства означава, че *оценяването* трябва да се превърне в навик. Нещо повече, практиците трябва да имат желание да променят практиката в светлината на това, какво се открива при проучване на тяхната работа.

На пето място, тези методи са насочени към *личните качества* на правонарушителите и особено към техните умения.

Ясно е, че концептуализацията на пробационната практика има фундаментално значение за правилното структуриране и управление на процеса на социално-възпитателната работа. Тя

⁸ Fuller, C., P. Taylor. Toolkit of Motivational Skills: A practice handbook for using Motivational skills in the work of the Probation Service. National Probation Service. L. 2003

може да се определи като единство на теоретичното осмисляне на практиката, което активира *позитивни процеси* в организацията, създава качествени продукти и услуги, които съответстват на нуждите на правонарушителите, като на изхода на процеса стоят добрите резултати. В този контекст е направен преглед, на най-често прилагани методи в сферата на социално-възпитателната работа с правонарушителите, като се стига до извода, че на този етап концепцията на института на пробацията у нас страда от неопределеност. *Няма съгласие в това, кой модел представлява истинската ѝ същност.* Определяйки или описвайки модела „Управление на случай“, ние се стараем да разберем, как и защо той предоставя широки възможности пред практикуващия специалист, за интегриране на методи и техники, подходящи в работата с правонарушителите и как този модел би могъл да се интегрира в българската практика.

Глава втора: Социално-възпитателната работа с осъдените на пробация

Тази глава от теоретичната част на дисертационното изследване е посветена на базисни въпроси за спецификата, същността и целите на социално-възпитателната работа в пробацията, като се подчертават нейните особености и специфична насоченост. Една от значимите ѝ функционално-ролеви страни е гъвкавостта ѝ като система с хуманистична насоченост, което позволява непрекъснато разширяване на кръга от цели, задачи и подходи за тяхната реализация в съответствие с актуалните потребности на правонарушителите и състоянието на корекционно-педагогическата реалност.

Спецификата и отраслите на корекционното третиране в пробацията се разглеждат като “комплексна интегративна дейност“, която в зависимост от особеностите на клиента, от специфичните социални проблеми и тяхната проекция като личности, както и социалните условия и ресурси, може да се реализира като ансамбъл от подпомагане, услуги, възпитание, образование, грижи, подкрепа, посредничество, контрол и др.⁹

⁹Петрова – Димитрова, Н., 2001

Криминологична идентификация на личността на правонарушителя

Спецификата на социално-възпитателните модели в пробацията се определя от интеграцията на социалното и педагогическото в нея. Когато се говори за социално-педагогическата дейност в пробацията, в повечето случаи се разбира процесът на подпомагане на правонарушителите за постигане на социално приемлива промяна и по-този начин да се ограничи извършването на престъпления от тях.

За да се обмисли как да бъде постигнато това, е необходимо да се проучат някои идеи относно това, защо хората извършват престъпления. Отговорът на този въпрос предизвиква перманентно дебати сред философите, криминолозите, социолозите, психолозите и в повечето случаи те се концентрират върху изискването за целта и качеството на работа с правонарушителите.

Съответни на изведения въпрос са и разсъжденията за свободната воля на човека. Носим ли отговорност за това, което правим? Можем ли да променяме своето поведение, или то е предопределено за нас чрез поредица от причини? Разсъждавайки върху тази плоскост, те стигат до заключението, че онези, които работят с извършители на престъпления, за да им помогнат да се променят, трябва да приемат, че хората наистина имат избор и затова могат и трябва да носят отговорност за своето поведение. Вярно е, че хората не винаги имат контрол върху обстоятелствата, в които попадат и трябва да направят своя избор понякога в трудна среда. Поради това често техните възможности за избор са ограничени.

Много криминологични теории отхвърлят тази хипотеза, като съдържателно тези разбирания са представени в идеите на френския философ и социолог Огюст Конт. Според него всички материални събития имат причина и човешкото поведение е просто определен вид материално събитие. Следователно човешкото поведение има причини. Освен това той дефинира, че различните причини пораждат различни последици и приема, че извършителите на престъпления имат различно поведение от това на другите хора, следователно извършителите на престъпления се различават от другите хора.

В този контекст задачата на криминологията е да открие по какво се различават извършителите на престъпления. Някои от тях

поддържат тезата, че извършителите на престъпления се различават биологично от другите хора. Тази перспектива разкрива смисъла на идеите на считания за един от най-значимите в тази насока представители на криминологията -- Чезаре Ломброзо. Ламброзо вярва, че генетични фактори правят извършителите на престъпления различни от другите хора, като той измерва големината и формата на черепите на затворниците, за да докаже своето твърдение.

Психолозите имат различни и противоречиви мнения относно причините за човешкото поведение. Фройдистите и бихейвиористите имат дълбоко противоречиви възгледи за това, но все пак те се съгласяват, че човешкото поведение има психологични причини и поведението на извършителите на престъпления е различно от това на другите хора, следователно психологията на извършителите на престъпления е различна от тази на другите хора.

Според *социолозите* престъпленията включват нарушаване на закона, а законите се създават от гражданското общество. Тези закони се променят: някои деяния, които са съставлявали престъпления, стават деяния, които не са престъпления, а други видове поведение се обявяват за престъпления. Дали определено деяние е престъпление, зависи от това какъв е законът, а не толкова от поведението на индивида. Например и убиецът, и войникът убиват хора, но единият се счита за най-лошият от всички престъпници, докато другият често бива възхваляван. Според социолозите разликата между извършителите на престъпления и другите хора е преувеличена, както и че е погрешно третирането на "престъплението" като отделна категория поведение. Според тях нито един фактор не може да обясни такива различни форми на поведение, каквито са кражбата, физическото насилие, измамата, злоупотребата с наркотици, проституцията и др. Аргументират се, че в престъпленията няма нищо общо освен това, че представляват неспазване на закона.

Формиране на личността на извършителя на престъпление

Формирането на личността на правонарушителя е сложен процес, който протича в определена макро - и микросреда, това е един процес на изграждане на отрицателни нравствено-психологически особености – черти, признаци и свойства, които

характеризират духовния облик и които в крайна сметка определят престъпното поведение на дадена личност.

На база на очертаните теоретични постановки въпросът за формиране на личността на правонарушителя е разгледан като динамичен процес, зависещ от няколко категории характеристики:

- социално-демографски характеристики (включващи – полова принадлежност, образователен статус, заетост);
- наказателно-правна характеристика

Както от теоретичен аспект, така и от практическа гледна точка отчитаме, че моделът на проучване на социално-демографските характеристики на осъдените на пробация е наложителен за установяването на реалистична картина на профила на осъдените на пробация и на тази основа да се дефинират целите на работа с тях.

Доказателства в тази насока откриваме в данните, изложени в докладите за развитието на пробацията в България за периода 2005-2016 г. (доклада от 2010¹⁰ и 2016¹¹ година). В тях намираме потвърждаване на допускането, че социално-демографските процеси и състояния влияят на проявите на престъпното поведение, както и за ролята на половата принадлежност за асоциалното поведение на осъдените (таблица 1).

Година	мъже		жени	
	Брой	Дял %	Брой	Дял в %
2010	14590	96%	663-	4%
2011	13845	95%	710	5%
2012	13128	95%	717	5%
2013	11216	94%	718	6%
2014	9413	94%	581	6%
2015	9419	95%	541	5%
Общо	71602	95%	3930	5%

Таблица.1. Разпределение на осъдените на пробация по полов признак в периода 2010-2015 г.

¹⁰Развитие на пробацията в България -постижения, проблеми, задачи и перспективи за развитието ѝ в периода 2005-2009 година”, ГДИН, София, затворно дело кн.1, 2010 г.

¹¹Доклад за състоянието на пробацията в България за десет годишния ѝ период от институционализирането – ГДИН, 2016 г.

В анализа е разгледана корелацията между криминалната активност, образованието, трудовата заетост и риска от повторно осъждане (таблица 2).

Образова ние	За периода 2005-2009 г.	Дял в %	За периода 2010-2015 г.	Дял в %	Общ брой	Дял в %
неграмотни	4 778	8 %	8 847	12%	13625	10%
начално	5 783	10 %	6 188	8%	11971	9%
основно	17 810	31 %	25 876	34 %	43 6888	33, 5%
средно	26 788	47 %	30 766	41 %	57 554	43 %
висше	2 161	4 %	3 864	5 %	6025	4,5%
Всичко	57 320	100%	75 541	100%	132 863	100%

Таблица 2. Разпределение на осъдените на пробация по образователен ценз в периода от 2005 до 2015 година

Теорията за престъпността извежда безработицата като водещ фактор, провокиращ престъпно поведение, което потвърждава причинно-следствената връзка между заетост, престъпност и статус в обществото. Тази връзка в пълна сила е характерна и за българската реалност. Представени са и данни в още една насока – влиянието на показателя *съдимост* върху рецидива.

В дисертационното изследване, чрез използване на логически методи и анализ на актуални и относими данни правим извод, че значението на нравствените особености и черти на правонарушителите е релевантно към процеса на социално-педагогическата работа с тях. Нравствената характеристика предполага анализ на всички етични качества, които изграждат духовния облик на извършителите на престъпления - представите им за добро и зло, отношението им към социалните ценности и към самия себе си. Личността на осъдения на пробация е носител на особености като насоченост, характер, темперамент, способности, подготвеност и изследването им позволява тя да бъде съотнесена към определена социална група и да бъдат отличени нейните ценности и нагласи, довели до престъпно поведение.

Специфика на интеракцията пробационен служител - осъден на пробация

Социалната практика разглежда човека (социалния случай) в контекста на неговата среда – природна и социална. Това означава, че състоянието на социалния случай не е непроменливо. То не е резултат само на неговите вътрешни психични и биологични сили, а следствие от въздействието на заобикалящата го среда – природна и социална, и взаимодействието и с живия социален организъм. В този контекст е разгледан въпросът за интеракцията пробационен служител-осъден на пробация. Детайлната постановка на този въпрос, ни позволява да приемем, че взаимодействието в процеса на социално-възпитателната работа с осъдените на пробация е в зависимост както от подхода на пробационния инспектор, техниките, които използва в работата си, работната фаза на помагания процес, професионалната му компетентност, така и мотивацията за промяна на правонарушителя. Анализът на актуални и относими данни ни дава право за извод, че мотивацията за промяна не би могла да бъде постигната, ако се работи единствено на личностно ниво или ако се поставя акцент само върху спецификата на социалните услуги или подхода на практикуващия специалист. Т.е. предполага се, че двата процеса (външният, работният процес, който протича по определена методика, професионална компетентност на специализираните служители и вътрешно-личностният процес на поведенческата промяна) би следвало да се интегрират, за да се подпомогне промяната на престъпното поведение с помощта на ресурсите на пробационната служба.

Функционални задължения на пробационните служители

Като субект в процеса по изпълнение на наказанието „пробация“, пробационните служители изпълняват широк спектър от дейности, които изцяло са съответни на европейските стандарти, описани в правилата на Препоръка CM/Res (2010)¹ на Комитета на министрите към държавите членки на Съвета на

Европа¹² и които намират своето реално измерение в длъжностна характеристика и определят социално-педагогическите роли на инспекторите по пробация.

В изследователския процес са маркирани две основни полета по отношение разработването и представянето на профила на функционалните задължения на ИП: съдържателно и функционално.

Функционалното разбиране се свежда до изясняване на функционалния модел на професията чрез компетенции и възлагани роли, отразени в професионално-длъжностни характеристики. *Съдържателните* се свеждат до образователните параметри и дейности.

Маркирано е, че активирането на темпа на промяна на качеството на работа с правонарушителите, преминава през преосмисляне профила на професионалната компетентност на инспектора по пробация.

В заключение можем да обобщим, че проблемът, който е поставен в теоретичната част, може да се определи, като търсещ актуализирана визия на традиционната тема за работата с правонарушителите, но в корелация с характерните за българската практика специфики.

Очертаните мерки са свързани с прилагане на професионално-компетентна, индивидуализирана интервенция, включваща задълбочено проучване на всеки отделен случай, психо-социално диагностициране и планиране на подкрепата, обосновавайки ги именно с профила на институцията и могат да се определят, като такива от структурен и съдържателен характер

Структурните мерки са свързани с промени вътре в пробационната система, а именно:

- нормативната регламентация
- организация на работа
- профил на професионалната компетентност
- подобряване на вътреведомствената и междуведомствена координация т.е. въвеждане на мултидисциплинарен подход.

Съдържателните мерки предполагат адаптиране към многостранни връзки, свързани с модела на социално-

¹²В Препоръка СМ/Rec (2010) 1 на Комитета на министрите към СЕ от чл.66 до чл.79 са описани основните задължения на пробационните служители, свързани с процеса на наблюдение на лицата под пробационен надзор: оценяване, планиране, интервенции.

възпитателната работа с осъдените на пробация лица, които трябва да бъдат преосмислени през теоретичните постановки на проблема.

Глава трета: Пробацията от вътре, позиция на социалните актьори.

В тази глава от дисертационното изследване е направен количествен и качествен анализ на резултатите от емпиричното изследване сред служители по пробация и осъдени на пробация. Изведени са средни стойности за всеки един от разглежданите въпроси, като данните са анализирани и според типа пробационна служба. Получените резултати са интерпретирани в контекста на предмета на изследването и издигнатите научноизследователски хипотези.

Постановка на емпиричното изследване

Сложността на изследваното явление (социално-възпитателната дейност с правонарушителите) и процесите, които го съпътстват, налагат използването на емпирични методи, чрез които да се открият и анализират характеристиките на фактори, влияещи върху протичането и резултатите от реализираните интервенции от страна на пробационните служители, респективно ефективността на интеракцията, между осъдените лица и специалистите в контекста на социално-педагогическа работа с тях.

Критерии на анализа

В процеса на изследване се използват критерии, които са изградени в контекста на предмета на изследване и които позволяват анализът на резултатите от пробацията да бъде издържан в смисъла на издигнатите за проверка хипотези.

Първо, за обективните характеристики на пробационните служби се използват формално-институционални критерии, които произтичат от Заповед №ЧР-05-381/30.07.2012 г. на министъра на правосъдието, с която се утвърждава длъжностно разписание на ГДИН в зависимост от натовареността на службата, брой изпълнявани съдебни актове, брой на служители и брой звена. На тази база пробационните служби са категоризирани в три

категории – I-ва, II-ра и III-та категория¹³. Изведените в изследването индикатори за проследяване на влиянието на големината на пробационните служби са: време, на разположение на пробационните служители за изпълнение на едни или други професионални функции, възможности за индивидуализация на работата с осъдените на пробация, сила на социалния контрол в населеното място.

Второ, субективни фактори, които оказват влияние върху пробацията и резултатите от нея са:

Личностни ресурси на осъдените на пробация: образование, трудови умения и компетенции, придобити преди осъждането, трудоустрояване на осъдените, мотивация за личностна промяна.

Професионалните компетенции на пробационните служители се анализират по признаци, като отношение към изпълняваните функции (основни и допълнителни), време, отделяно за изпълнение на професионалните функции, познаване и прилагане на методи на корекционно-възпитателна дейност и форми за нейната организация.

Трето, визираното противоречие между технологичната компетентност и смислово-съдържателната страна на пробационната дейност се проследява по това доколко изследваните служители намират съгласуване между това как реализират функциите си, как провеждат пробационните процедури и защо се провеждат, какво е смислово-личностното им значение.

Така формулираните хипотези изхождат от предположението, че личностната промяна в правонарушителя е в зависимост от личностните особености и факторите на социалната среда, както и от влиянието на прилаганите интервенции, методи, техники и подходи в процеса на социално-възпитателната работа, както и отношението на специалиста. Това означава, че мотивацията за личностна промяна би могла да бъде засилена, ако се отчитат

¹³ Със Заповед №ЧР-05-381/30.07.2012 г. на министъра на правосъдието е утвърдено длъжностно разписание на ГДИН, съгласно което пробационните служби са категоризирани в три категории – I-ва, II-ра и III-та категория в зависимост от натовареността на службата. За яснота при представяне на информацията са използвани понятията голяма, малка и средна пробационна служба, съотнесени към категорията на същата: на I-ва категория съответства на определението за голяма пробационна служба, на II-ра категория отговаря определението за средна пробационна служба и на III-та категория отговаря определението за малка пробационна служба.

спецификите на течащия у правонарушителя процес, като тази динамика бъде съобразявана и синхронизирана и с работния процес.

Обхват и териториална разпределеност на изследването

Емпиричното изследване е осъществено в периода м. май - м. септември 2016 година и е съобразено с изискванията на теорията за организационна диагностика. Цялостното изследване е проведено в *две извадки*:

✓ 360 изтърпяващи наказание „пробация” от общо 3 521 осъдени лица от изследваните служби (т.е. 10,22% от генералната съвкупност);

✓ 195 пробационни служители (инспектори по пробация) при 290 инспектори по пробация за страната (т.е. 67,24% от генералната съвкупност).

Съобразявайки се със спецификата на пробационните служби, териториално изследването бе проведено от общо 28 областни пробационни служби, в 16 пробационни служби от различен тип - *голяма, средна, малка* пробационна служба: Пловдив и София; Благоевград, Велико Търново, Добрич, Ловеч, Плевен, Стара Загора, Хасково и Шумен; Кюстендил, Кърджали, Перник, Сливен, Търговище и Ямбол.

Представителност на извадката

Разпределението на анкетираните лица по служби е показано на таблица 3.

<i>Разпределение на анкетираните служители и осъдени лица в обхвата на изследването</i>				
Големина на ПС	Малка ПС	Средна ПС	Голяма ПС	Общ брой
Брой служители -ИП	37	82	76	195
Брой правонарушители	90	165	105	360
Общ брой респонденти	127	247	181	555

Таблица 3. Разпределение на анкетираните служителите и осъдените лица в обхвата на изследването

Използвани са четири основни метода за събиране на емпирични данни:

- анкетни карти, чието съдържание е представено в приложение № 1 и № 2, като тяхната насоченост е към: а) работещите специалисти и б) към правонарушителите
- беседа с инспектори по пробация и осъдени лица
- анализ на документи
- математико-статистически методи

Основни обобщения и изводи от емпиричното изследване с инспекторите по пробация

В тази част от дисертационното изследване представяме и анализираме емпиричните данни от проведеното изследване сред инспекторите по пробация. Той е направен в последователността на въпросите от анкетната карта и критериите на изследването (Приложение 1). Както е видно от инструментариума на проучването въпросите са два вида: - с фиксирани отговори и със свободни отговори. Така структурираните въпроси може условно да групираме в четири групи:

Моделът на *първата група* въпроси има за цел да изследва оценката на ИП в контекста на изведените функционални задължения и ги категоризира и свежда до оперативно измеримите им проявления в три категории показатели:

- основни, допълнителни и задължения, които трябва да отпаднат

- разход на време
- ниво на подготвеност

Втората група въпроси могат да се детерминират като такива, които са насочени към изследване на институционалния модел за работа и готовността на професионалната общност за промяна. Промяната се свързва с конкретни мерки, които са структурирани в четири области:

- законодателни
- организационно-административни
- образователно-методически
- други

Третата група въпроси разглеждат оценката на ИП по отношение на междуинституционалното взаимодействие в контекста на пробационната работа.

Четвъртата група въпроси изследва оценката на ИП за добри практики в работата с правонарушителите, обхвата на прилаганите

методи в работата, както и саморефлексията им по отношение на личните постижения в работния процес.

След обработване на събраната емпирична информация бяха подготвени множество таблици и диаграми, съдържащи абсолютни и относителни стойности. За определяне йерархията на професионално значимите умения, способности и характеристики е изчислена процентната стойност.

Получените данни показват декларираните от инспекторите по пробация равнища на отношение към изведените основни и допълнителни функционални задължения по отношение на:

- администрирането на съдебните актове
- индивидуално-корекционна дейност
- реализиране на специализирана групова работа
- задължения по надзора

Отговорите се откриват в структурираните четири айтема по въпроса. Те доказват, че респондентите разпознават изведените групи функционални задължения преди всичко като основни и сравнително по-нисък процент от тях ги извеждат като допълнителни. Процентът на респондентите които смятат, че посочените задължения трябва да отпаднат е незначителен. Стойностите на положителните отговори варират в границата от 82% до 60%, като значими разлики откриваме в данните представящи оценката на ИП за реализирането на специализирана групова работа - 47% определят тези задължения като основни, а 48% като допълнителни.

Сериозна поляризация откриваме и в отговорите на ИП за задълженията, свързани с надзора на ресторативните мерки: 54% от запитаните разпознават тези задължения като основни, 40% ги отнасят към допълнителните, а 6 % смятат, че тези задължения трябва да отпаднат.

Данните по отношение на трите обособени групи пробационни служби по тези въпроси, също представят *значими* статистически различия, като може да се обобщи, че изследваните лица в службите от среден и малък тип по-често определят изведените функционални задължения като основни, в сравнение с изследваните лица от големите служби.

Връзката между приоритетите и времето, което се отделя за тяхното изпълнение е важен показател за ефективна организация

на работа, както и за оптимално разпределение на наличните ресурси. С тази цел е конструиран въпрос, който да представи оценката на ИП за разхода на време за реализиране на различните функционални задължения. Данните представят едно сравнително високо ниво на разход на време за изпълнение на изведените от изследваните основни функционални задължения.

С помощта на въпроса „Как определяте степента на личната си подготвеност за изпълнение на функционалните задължения?“ е изведена оценката на ИП по този показател, която показва интересно противоречие: сравнително висока самооценка на изследваните относно нивото им на компетентност за реализиране на основните функционални задължения, която се сблъсква с *понижка удовлетвореност от организацията на работата и характера ѝ*.

Противоречивият характер на наказанието пробация (наличието на елементи на надзор и подкрепа) налага изясняване разбирането на ИП за съдържателния характер на дейността с правонарушителите.

Фиг.1. Процентно изражение на отговорите на ИП относно съдържателните области на дейността им.

Видно от илюстрираните данни на фиг. 1. е, че в мнението на инспекторите пробация се очертава нееднозначна картина, която е в зависимост както от характеристиките и резултатите от самата дейност, така също и от *типа образование и компетентност* на служителите. Картината на отговорите в зависимост от типа

пробационна служба, в която работят изследваните лица, също е сложна: 73% от анкетираните служители от *малките* пробационни служби определят дейността си като *социално-педагогическа*; 68% от респондентите в големите пробационни служби определят дейността си като *надзор*, а в службите от *среден* тип няма единно разбиране за характера на дейността на ИП: 45% от респондентите я определят като социално-педагогическа, 38% я определят като надзор, а 10% я определят като друга. Обяснение за тези различия в разбирането на ИП за съдържателните характеристики на дейността се откриват още в две насоки – образованието, подготвеността на персонала и донякъде социалният контрол в населеното място, свързан с резултатите от пробацията.

Интерес представляват и данните свързани с оценка на институционалния модела за работа в пробационната служба и необходимостта от промяната му.

Фиг.2. Оценка на действащия модел за работа в пробационните служби от инспекторите пробация

Изведените различия в мнението на респондентите, относно действащия модел за работа в пробационните служби, донякъде са обусловени от социално-статусните им характеристики. Интересна е установената корелация в отговорите по отношение на професионален опит и големина на пробационната служба. В обобщение данните ни насочват към заключението, че професионалната общност в лицето на инспекторите по пробация е готова за промяна на модела за работа с правонарушителите.

Разгледаните резултати насочват вниманието към два интересни факта: Липсата на ясен ориентир на специалистите при

индивидуализирането на наказанието в контекста на социално-педагогическите нужди на правонарушителите. Равнищата на професионалната компетентност на ИП в различните сфери на дейност влияе върху нивото на професионална удовлетвореност и разбирането им за лични професионални достижения. Генезисът на тази констатация може да се свърже с дефицити в областта на теоретичните познания сред работещите на това поле. Обогащаването на практиката през призмата на теоретичната постановка и концептуализирането ѝ в тази насока би позволило на специалистите да добият увереност и ясното за това какво правят и защо го правят, и какъв е смисъла на социално-педагогическите интервенции в периода на изпълнение на наказанието пробация. Запълването на този дефицит е пътя към постигане на резултатност в двата аспекта на работата с осъдените - подкрепа и надзор.

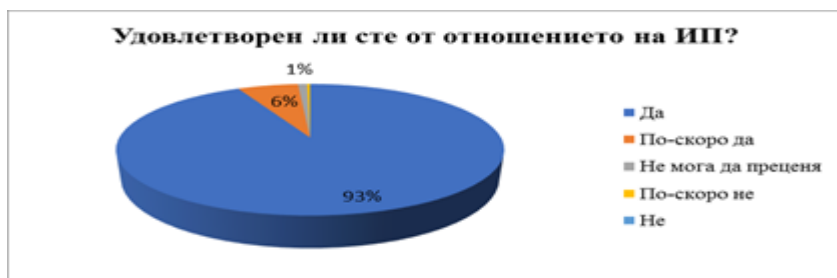
В заключение можем да обобщим, че съвременните предизвикателства пред социално-педагогическата работа в пробационната служба се концентрират главно около следните параметри от нейната сфера на дейност: оценка, договаряне, планиране, интервенции, изпълнение. Те са свързани с нивото на компетентност на специализирания персонал, нивото на доверие и удовлетвореност от взаимодействието в работния процес, методология на работата и мотивацията на правонарушителя за промяна. Т.е. в процеса на социално-възпитателната работа с правонарушителите се търси *връзката и баланса* между ползата за правонарушителя и използвания ресурс. Тя е дейност, която предполага при осъществяването ѝ да са изпълнени две условия: (1) приложение на добри модели за управление на правонарушителите и (2) ориентацията им към потребностите (криминогенните нужди) на правонарушителите.

Изводи от проведеното емпирично изследване с осъдените по пробация

В хода на провеждането на емпиричното изследване респондентите имаха за задача да отговорят на редица въпроси, които отразяват проектирането на техните разбирания за взаимодействието им с ИП в процеса на социално-възпитателната работа при изпълнение на пробационните мерки, както и готовността за участие в корекционния процес.

Първата група въпроси представят социално-демографските характеристики на изследваната извадка. От представения профил на изследваните лица може да се направи заключение, че лицата, изтърпяващи наказание пробация, са със *сравнително висок образователен статус и в по-голямата си част са лица с трудова заетост*. Важна характеристика при тях е семейният им статус, която потвърждава тенденция на отсъствие на значими близки, които да ги подкрепят в процеса на изпълнение на наказанието и социалната им рехабилитация. Налице са изисквания за засилване на контрола от страна на обществото, на базата на тенденцията за налагане на наказания с по-дълъг срок, което е свързано и с реализиране на интервенции в дългосрочен план. В тази реалност е важно да се отчитат не само ресурсите на правонарушителя, но и ресурсите на пробационната служба.

Втората група въпроси показват отношението на изследваните правонарушители към изпълнението на наказанието пробация, степента на удовлетвореност и доверието към специализирания служител (инспектора по пробация). Разпределението на отговорите по тези показатели показват разнопосочност. Сред 59% от респондентите се наблюдават високо ниво на тревожност при стартиране на наказанието, при 40% които не изпитват притеснения и 1% не могат да определят. Отговорите показват много високо ниво на удовлетвореност от взаимодействието при 93% от респондентите (фиг.3).

Фиг.3. Процентно разпределение на отговорите на осъдените лица на въпроса „Удовлетворен ли сте от отношението на инспектора по пробация към Вас?“

Аналогични са стойностите от отговорите на респондентите по отношение на *доверието към ИП*. 90% от тях са изразили доверие към ИП (фиг.4).

Фиг 4. Процентно разпределение на отговорите на осъдените лица на въпроса „Имате ли доверие в инспектора по пробация?“

В рамките на изследването бе проучено и отношението на осъдените лица към реализираните дейности с тях при изпълнение на пробацията. Отговорите им показват наличие на висока степен на удовлетвореност на очакванията, като са извели взаимодействието и *доверието на ИП* като най-значим фактор за успешното изпълнение на пробационните мерки. Според тях, дейностите по изпълнение на пробационните мерки допринасят за подобряване на социалното им функциониране, което е доказателство за индивидуализиране на изпълнението на наказанието в контекста на криминогенните им нужди.

В отговорите *откриваме и обвързаност* между активността на осъдените на пробация в процеса на социално-възпитателната работа с отношението на ИП, което в известна степен е свързано с авторитета на служителя и упражнения социален контрол, на базата на който се определят границите на работните взаимоотношения и доверие. Т.е. личността и специфичният подход на инспектора до голяма степен определя интензивността на интеракцията и успеха на предприетите интервенции.

Една от основните характеристики на пробационната дейност е свързана с *мотивирането* на осъдения за позитивна, социално ориентирана промяна на мислите, нагласите и поведението му. Съществено условие в този аспект е работата на инспектора с осъдения за постигане на осъзнатост и разбиране същността на поведенческия проблем и произтичащи от това негативни за него последствия. Отговорите на респондентите показват *високо ниво на полезност* на реализираните срещи с ИП - 84% от изследваните лица посочват тази дейност като изключително полезна.

Фиг 5. Отговори на осъдените лица на въпроса „По време на изпълнение на наказанието възникнаха ли проблеми, за които имаште нужда от специализирана помощ?“ в службите от голям, среден и малък тип.

В изследването (въпроси №7 и №8) се проучва разбирането на осъдените за необходимостта от специализирана помощ в периода на изтърпяване на наказанието. Данните (фиг.5) показват, че значителна част от респондентите не успяват да разпознават проблемите си и не винаги имат готовност да търсят такава, което кореспондира с профила на правонарушителите и тенденциите, които изведохме в теоретичната част.

Въпросът за полезността на дейностите по време на надзора е изключително важен, защото е показателен за цялостната ефективност на процеса по изпълнение на пробацията. Разбиранията им в тази насока основно се свързват с релевантността на *режима на изпълнение на пробационните мерки* с реалната им жизнена ситуация (работа, здравословно състояние, социално-икономически статус, родителстване и др.); съотнесимостта на планираните интервенции към потребностите им; и необходимост от *разширяване* спектъра на услуги по начин, който ще им позволи да управляват своя живот по един социално приемлив начин.

Какво е мнението на осъдените на пробация лица за полезността на комуникация с инспекторите по пробация в контекста на индивидуалните им потребности, както и факторите подпомагащи я (въпроси №9 и №10)?

Фиг.6. Процентно разпределение на отговорите на осъдените лица на въпроса „Полезна ли бе комуникацията Ви с инспектора по пробация във връзка с индивидуалните Ви потребности?“

Данните (фиг.6.) доказват, че като цяло анкетираните оценяват комуникацията си с ИП като полезна и съответна на индивидуалните им потребности. От тях установяваме, че в случаите когато се подхожда по подходящ начин към нуждите на правонарушителите, както и осигуряването на възможност да получат подкрепа, комуникацията е по-ефективна и по резултатна.

Проследява се готовността на респондентите да участват в специализирани програми и извеждане на програмите, в които биха се включили (въпроси №11, №12 и №13).

Фиг. 7. Процентно разпределение на отговорите на осъдените лица на въпроса „Бихте ли участвали в специализирани програми?“

В отговорите (фиг.7.) се открива сериозна разнопосочност и причините за това могат да се търсят в няколко насоки. От една страна се очертава зависимост от информираността на правонарушителите за програмите, както и наясно ли са за ползите

от участието им в тях. От друга страна определяща е личната им мотивация и готовност за промяна.

В методически план тези резултатите могат да се възприемат и като индикатор за това, че готовността на правонарушителите за участие в специализирани програми е в косвена зависимост от ресурса на пробационната служба и в частност на ИП, което недвусмислено говори за необходимостта от изисквания към ИП да притежава уменията за договаряне на тази дейност и извеждане на задълженията на двете страни в процеса. Резултатите поставят сериозно и въпроса за подготовеността на специалистите за прилагане на този подход, както и капацитетът им да осмислят това, което правят, да знаят защо го правят.

Пробацията като наказание, което се изпълнява в общността, има ресурс за осигуряване на верига от последователни действия и интервенции, които очертават развитието на жизнената ситуация на осъденото лице по посока успешното му включване в социалния живот. Ролята на институциите в този процес е важно условие за постигане целите на наказанието пробация. С тази цел е конструиран въпрос за проучване на нагласите на изследваните лица да търсят съдействие от местните институции. Данните затвърдиха допускането ни, че правонарушителите нямат готовност да търсят подкрепа от институциите по време на изпълнение на наказанието и след това. Причините за това се откриват в няколко насоки: непознаване на компетентността и ролята на институциите; недоверие към тях базирано на минал опит; неангажираност на институциите към проблемите на осъдените лица; липса на активна позиция от страна на осъдените.

Последната група въпроси са свързани с изследване на разбирането на осъдените за ползите от наказанието пробация и нивото на увереност след изпълнението му.

Като цяло изведените данни и направеният анализ *показват*, че нивото на увереност на респондентите след изпълнение на пробацията е сравнително високо. Тази позиция е изразена, с малки колебания в процентно отношение от всички анкетирани лица, като по-висок е процентът при лицата от малките и средните пробационни служби. От тук може да се направи заключението, че придобитите умения и знания по време на изпълнение на наказанието пробация прави осъдените лица по уверени. Изразените становища за удовлетвореност и декларираното високо ниво на увереност сред респондентите е доказателство за наличие

на доверие към ИП от изследваните лица в периода на изпълнение на пробацията, респективно към институцията, от което може да се направи връзка с прилаганите подходи и методи на работа, както и организацията на работа.

Приложни резултати

В резултат от теоретико-емпиричния анализ за целите на дисертационното изследване е представено изготвеното методическо указание за социално-възпитателна работа с осъдени на пробация лица. То е естествен резултат, обобщаващ и технологизиращ методически по характер констатации и заключения, произтичащи от данните, както и във връзка с поставената в уводната част на изследването задача.

Методическото указание има за цел да насочи практикуващите специалисти за това какви интервенции в процеса на социална работа биха подпомогнали мотивацията за промяна в клиентите. Някои от заключенията имат по-общ характер и имат за цел да фокусират вниманието на специалистите към ресурсите, които биха могли да използват в работата си с тази група лица. Представени са и някои конкретни техники, които са идентифицирани като целесъобразни и подходящи за директна работа с правонарушители както за засилване на готовността им за промяна, така и за стимулиране на активността и сътрудничеството в процеса на работа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В направеното изследване се проследява прилагането института на пробацията в България, причините за неговото въвеждане в страната ни, както и начинът, по който тази нова практика се вписва в методологията и задачите на социалната педагогика. Теоретичният анализ и анализа на получените емпирични данни ни дава основание да направим заключение, че пробацията като наказание има своята специфика и изисква прилагането на подходи, подпомагащи социалната интегрираност на осъдените лица. Изследвани бяха основните аспекти на социално-

възпитателната работа с правонарушителите през призмата на работното взаимодействие инспектор по пробация – осъден на пробация. За да се прецизира изследването, се разгледаха социалнодемографските характеристики на изследваните лица, изведоха се функционалните задължения на специалистите и на базата на протичащите процеси се очертаха основните тенденции.

От изведените констатации и отговори в рамките на емпиричното проучване може да се заключи, че получените данни *потвърждават* верността на изведените хипотези и очертават необходимостта от промяна на модела за работа с правонарушителите в пробацията. В контекста на все по-очертаващата се необходимост от концептуализирано търсене на идентичността на социално-педагогическата работа с правонарушителите в пробацията, изложеното до тук недвусмислено навежда към разбирането, че сред активаторите на реформените промени в тази област е осъзнатата необходимост от изграждане на съвременна концепция, която да удовлетворява общата потребност от обезпечаване на качеството й. Синхронизирането на теоретичните постановки през практиката е гарант за ефикасност на изпълнението на пробационните присъди и възможност да се изведат базисни критерии, които да насочват работата към резултатност, а именно постигане на ефективна личностна и поведенческа промяна в правонарушителите. На практика, гореизложеното поставя на вниманието ни много допълнителни въпроси, свързани с това: Какъв модел би бил приложим за постигане на едно по добро ниво на професионализиране на дейността в пробационните служби към подобряване на работа с правонарушителите? Как той да отразява теоретичната постановка през практиката и какъв подход да се приложи за въвеждането му? Съществен въпрос в тази насока е *как да се мери промяната*, което е свързано с диагностичен инструментариум и извеждане на ясни критерии. Така формулираните въпроси *изискват* задълбочено проучване и в този аспект и изследването, и намирането на отговора е добра причина за допълнително изследване.

В рамките на дисертационното изследване бяха структурирани изводи синтезиращи резултатите и изведени препоръки за подобряване организационно и методологически работата в пробацията.

ИЗВОДИ

1. Направеният анализ на понятийния апарат и актуалните български и чуждестранни нормативни актове и публикации във връзка с наказанието пробация в контекста на социално-възпитателния и ресоциализационен аспект дава основание да се заключи, че пробацията е сложен комплекс от дейности с дълбока обвързаност със съвременната наказателно-изпълнителна политика и научните достижения в областта на криминологията, педагогиката и психологията.

2. Съвременните интерпретации и характеристики на понятията, които се използват за обозначаване на същността на социално-възпитателната дейност с осъдените на пробация лица, отразяват богато смислово и съдържателно многообразие.

3. Въпреки приетите законодателни промени в ЗИНЗС, НК и НПК все още не са предприети сериозни промени от институционално и организационно естество, което да позволи по-широко прилагане на института на пробацията като алтернатива на наказанията. Обяснението може да се потърси поне в две направления – правно-нормативно и концептуално-методологическо, което бе установено и в обхвата на емпиричното изследване.

3. Данните от проведеното теоретично и емпирично изследване доказват, че целите, съдържанието и методите на работа с осъдените на пробация лица съдържателно се отнасят към полето на социалната педагогика. В същото време дуалистичният характер на наказанието пробация поражда съмнения за безспорния характер на това твърдение. Т.е. дали дейностите по изпълнение на наказанието пробация изцяло са със социално-педагогическа насоченост или по скоро са свързани с осъществяване на контрол и надзор. Тази двойственост на характера на наказанието пробация е причина за отвеждането на дейността в едната или другата крайност, (само като социално-педагогическа или само като надзор) което резонно ни насочва към въпроса за поставянето на съгласувателна рамка (граници) при работата с правонарушителите. Тази рамка е обусловена както от правния регламент на наказанието пробация, така и от методологията на работния процес при изпълнението му. В този

контекст наложената рамка не поражда противоречие и съмнение за социално-педагогическия аспект на наказанието пробация, напротив тя подпомага това явление в духа на индивидуализацията на изпълнението на пробационните мерки и по никакъв начин не противоречи на социално-педагогическата работа с правонарушителите. Това ни становище бе потвърдено от отговорите на голяма част от респондентите.

4. Потребността от въвеждане на адекватен на съвременните изисквания модел за управление на правонарушителите в България, която е свързана и с доразвиване на методологията за работа с осъдените на пробация, може да бъде разрешавана чрез въвеждането на работещи модели, тествани чрез принципа „Какво работи“, какъвто е „Управление на случай“, което на практика, ще осигури утвърждаване на по-гъвкав и релевантен към индивидуалните потребности на правонарушителите подход в третирането им.

5. Съществува зависимост между базовото образование на специализирания персонал в пробацията и разбирането им за характера на дейността в пробационната служба. Служителите с базово образование в областта на педагогиката, социалната педагогика, социални дейности и психология разбират дейността предимно като социално-педагогическа, насочена към подкрепа на правонарушителите в контекста на криминогенните им нужди. Служителите с различно базово образование от горепосочените определят дейността в пробацията преди всичко като надзор и контрол. Тази зависимост показва противоречива тенденция в контекста на разпознаване на смисъла и реализиране същността на пробацията. В известен аспект тази тенденция насочва към необходимост от преосмисляне на изискванията за профила на базовото образование на ИП и привеждането му в съответствие с професиограмата на длъжността.

6. Необходимо е преосмисляне на профила на компетентност за длъжността „Инспектор по пробация“ в контекста на професионализиране на дейността. Сега действащият профил инкорпорира широк спектър от задължения, което е в основата на формализиране на цялостния процес по изпълнение на пробационните мерки и не винаги удовлетворява общата потребност от обезпечаване на качеството на изпълнение на пробационните мерки и потребностите на правонарушителите.

7. В хода на изследването се установиха интересни зависимости и противоречия изразяващи се в следното:

- наличие на сравнително висока самооценка на нивото на компетентност при реализиране на функционалните задължения от ИП, на фона на която се регистрира сравнително ниска удовлетвореност от организацията на работа.

- на фона на достатъчния и оценявания се като сравнително добре подготвен кадрови ресурс в институцията, става ясно, че част от ИП не притежават необходимата теоретико-практическа подготовка и дейността им се основава по-скоро на житейски опит и интуиция, а не на научни знания, което води до затруднения в работата им;

- специализираната групов дейност не се разбира еднозначно от ИП като форма на работа с осъдените на пробация лица и от тук посочените задължения за реализиране на СГД не са разпознаваеми като основни от тях;

- липсата на адекватна професионална подготовка на ИП за реализиране на функционалните им задължения и професионална подкрепа във връзка с цялостната им дейност е в основата на формализиране на процеса на прилагането им. Т.е. част от функционалните задължения се прилагат от ИП, защото са им вменени като такива на базата на длъжностната характеристика, но изпълнението им не е основано на нуждите на правонарушителите, което поражда въпроса за ресурса и капацитета да осмислят това, което правят и да знаят, защо и как да го правят;

- моделът на работа в пробационната служба влияе върху нивото на удовлетвореност на ИП от работа, както и на усещането им за обществена значимост на професията. Там където тази синергия не е налична и няма утвърдена единна практика, се наблюдават затруднения от практически характер, като в такива ситуации ИП се насочват към област на дейност, в която се чувстват по-сигурни, с което се потвърждава и тезата ни, че професионалната компетентност е в основата на ефективната работа с правонарушителите.

8. Анализът на отговорите на изследваните лица доказва, че промяната на личността на правонарушителя е постижима при прилагането на балансиран подход на взаимодействие, включващ професионалните компетентности и умения на практикуващия специалист за индивидуализация на изпълнението на пробационните мерки в контекста на криминогенните нужди на

осъдените лица и обективните характеристики на пробационната институция.

9. В хода на изследването се установи, че изведените рискови фактори, провокиращи престъпно поведение (личностни характеристики, социално-демографски характеристики, жизнената ситуация, криминална история, както и нивото на социална компетентност и капацитет за успешна интегрираност, наличие на сериозни социално-икономически фактори) оказват влияние върху резултата от социално-възпитателната работа с тях, в контекста на постигане на поведенческа и личностна промяна.

10. За правонарушителите доверието към инспектора по пробация е най-значимият фактор за успешното изпълнение на пробационните мерки. Според тях изпълнението на пробационните мерки е допринесло за повишаване на уменията им за самопознание и предпазване от вредни последици, както и повишаване на компетентностите им за справяне с житейски ситуации.

11. Почти всички изследвани правонарушители определят изпълнението на пробацията като полезна и допринасяща за положителната им промяна дейност. Чрез отговорите им се очерта, че резултата и ползата от целенасочената социално-педагогическа дейност са повлияни от степента на удовлетвореност от взаимодействието с ИП, както и от ресурсите им за позитивна промяна.

ПРЕПОРЪКИ

1. С цел обогатяване на теорията и практиката във връзка с изпълнението на пробационните мерки е необходимо да се изследва още по-задълбочено съдържанието на пробацията в българската наказателно-изпълнителна парадигма. Неотменен компонент на бъдещите изследвания виждаме и в обосноваването на необходимостта от въвеждане на модела за управление на случай. За целта е необходим адекватен нормативен регламент. Неговото обосноваване и въвеждане е в състояние да преосмисли модела на работа в пробацията, като се развие теоретична постановка, съобразена с актуалните научни стандарти в областта на алтернативните санкции и мерки.

2. Целесъобразно е да се преразгледа профила на компетентности на инспектора по пробация, което кореспондира с

изискванията за професионализиране на дейността на ИП. Широкият профил на задължения, изискващ умения както в областта на социално-възпитателните дейности така и в областта на надзора води до размиване на изискванията и ролята му на специализиран служител. Елемент от актуализирането на профила на компетентност на ИП е и въвеждането на изискване за базово образование, което да съответства на социално-педагогическия и правния елемент от наказанието пробация.

3. Да се засили компетентността на професионалистите за индивидуална намеса при работата с осъдените на пробация лица, като не се върви към разделяне на функциите и парцелиране на дейностите. Въвеждането на такъв подход е в основата на стимулиране процеса на индивидуализация на изпълнението на наказанието пробация.

4. Да се оптимизира обучителния процес на инспекторите по пробация в две насоки: първоначално обучение и текущо обучение. Програмите за първоначално професионално обучение да се адаптират към профила на компетентност на ИП. Да се разшири отрасловото обучение в посока оценка, планиране и препланиране на дейността, анализ и интерпретиране на информация, специализирана групово работа и др..

5. Да се въведат ключови мерки за преодоляване на неблагоприятни последици от формализирането на процеса по изпълнение на наказанието пробация като осъществяване на супервизии, консултации и обучения, насочени към формиране на умения за позитивно и ефективно взаимодействие с правонарушителите, както и за активиране на личните им ресурси за справяне с възникнал проблем.

6. Да се разшири инструментариума и обхвата за работа с правонарушителите и се предприемат мерки за намаляване обема на администриране на дейността.

7. Наложително е да се обогати съществуващата система с *нови форми и модели* на работа с правонарушителите в пробацията. Намирането на работещ модел е условие за активиране на процесите по модернизиране и повишаване ефективността на работа с правонарушителите. Един такъв модел е представен в обхвата на методическо указание. Естествено продължение виждаме в осигуряването на среда за апробирането му и да се

установи ефективността му и при необходимост да се направи допълване

9. Чувствителна зона е знанието за въвеждане на иновативни инструменти за българската практика по изпълнение на наказанията като предсъдебен доклад, работа с жертви на престъпления и електронното наблюдение, които ще засилят приложното поле на пробацията, и са в основата на хармонизиране на държавните ни политики в областта на наказателно-изпълнителното право с тези на Европейската общност.

10. Важен компонент за ефективното изпълнение на пробацията е широкото участие на общността, което е свързано със засилване на ко-ординацията между отделните органи и звена, които са включени в про-цеса на изпълнение на наказанието пробация и мерките за пробационен надзор, като много точно и ясно се открият функционалните ангажимен-ти на всяко едно звено и орган в дейностите по изпълнение на наказания-ята и превенция на рецидива.

ПРИНОСИ

1. Проучването на съдържателните аспекти на социално-педагогическа дейност в пробацията в научно-приложен план е сериозен аргумент за дообогатяване на модела на работа с правонарушителите и съдържателното му и компонентно конструиране. С оглед на факта, че социално-възпитателната дейност в пробацията съдържателно се отнася към полето на социалната педагогика, проведеното изследване в рамките на дисертационния труд може да се изведе като принос в полза на позиционирането на пробацията именно в това поле.

2. Анализирани са теоретично, изследвани са емпирично и статистически са доказани взаимовръзките между набор от характеристики на социално-педагогическата работа в пробацията и ролята им за личностната му и поведенческа промяна на правонарушителя.

3. Интерпретирана е комплексно парадигмата за социално-педагогическата работа с осъдените на пробацията през мнението на осъдените лица и инспекторите по пробация и е показан комплексният и вътрешно-противоречив начин на влияние на пробацията върху личностната и поведенческа промяна на правонарушителите.

4. Приносен характер също така има и въвеждането на понятието профил на институцията и профил на компетентностите на професионалистите, където са изведени количествени и качествени оценки за най-съществените им характеристики, свързани ефективно функциониране и управление на пробационната дейност.

5. Изследвани са характерът и ролята на взаимодействието инспектор пробация - осъден на пробация, като е доказано значението му за постигане на резултатност в социално-възпитателната работа с правонарушителите.

Научно-приложни приноси:

1. Резултатите от изследването са структурирани в препоръки, които са подходящи както при изработването на управленски стратегии, така и при стратегическото планиране на социално-възпитателната работа в пробацията.

2. Изработен и апробиран е авторски инструментариум за оценка, който може да бъде използван от пенитенциарно-пробационната институция.

3. Изработено е Методическо указание за социално-възпитателна работа, ориентирана към промяна, с приложение в сферата на пробационната практика, в което са обосновани методически препоръки и начини за съгласуване и синхронизиране на процеса на социално-възпитателната работа по индивидуален случай с вътрешната индивидуална динамика на процеса на промяна на поведението на клиента.

Дисертационното изследване поставя и множество нови въпроси, на които заслужава да бъде търсен и намерен адекватен отговор в обозримо бъдеще. Такива са напр. въпросите за:

- ✓ Какъв модел би бил приложим за постигане на едно по добро ниво на професионализиране на дейността в пробационните служби в контекста на социално-възпитателните дейности?
- ✓ Как той да отразява теоретичната постановка през практиката и какъв подход да се приложи за въвеждането му?
- ✓ Как да се мери промяната след апробирането му, което е свързано с диагностичен инструментариум и извеждане на ясни критерии.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Караганова, В.** Стандарти за електронно наблюдение на правонарушители - теоретико-практически въпроси в контекста на бъдещия опит“. Годишник на ФП "Педагогическата наука - теория и практика", книга 3, университетско издателство „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015

2. **Караганова, В.** Взаимодействието пробационен служител - осъден на пробация в социално-възпитателната работа в пробацията, за Студентско-докторантска сесия "Лаборатория за наука - 2016", Факултет по педагогика, Благоевград (под печат)

3. **Караганова, В.** Практико-теоретични въпроси свързани с прилагането на стандартите за електронно наблюдение на правонарушителите. Българският опит, поглед от практиката. Методическо ръководство за обучение на пробационни служители, ИСДП, София, 2016, с. 93-110

4. **Караганова, В.** Проблеми свързани с ресоциализацията на лишените от свобода”, отпечатана в сборник по проект „Хазарт и хазартна зависимост сред правонарушителите, проблеми, лечение, превенция“, Варна, декември 2016, с.14-20.

5. **Чурукова, Л., Караганова, В.** и др. Делинквентно поведение. Педагогика на девиантността, университетско издателство „Неофит Рилски“, Благоевград, 2015, с. 71-93.

6. **Караганова, В.** Доклад „Експертна оценка за състоянието на учебния план на специалност „Социална педагогика“ към катедра „Педагогика“, Факултет по педагогика при ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград след актуализация, Сборник статии, Национална научнопрактическа конференция „Професионално-педагогическа подготовка в контекста на образователните реалности и тенденции“, издателство „Авангард Прима“София, 2014, с.220-225